

Felzárkózási pályák Közép-és Kelet-Európában két válság között

Győrffy Dóra

Absztrakt:

A tanulmány fő célja a közép-kelet-európai régió országainak (EU-11) fejlődési pályájának bemutatása a 2010-es évek során. Az elemzés kiindulópontja az a feltevés, hogy ebben az időszakban a fő feladat a közepes jövedelem csapdájának nevezett jelenség leküzdése volt. A tanulmány a leíró statisztika eszközeivel bemutatja, hogy bár Szlovákia kivételével mindegyik régiós ország felzárkózási pályán haladt, a követett gazdasági stratégiák tekintetében jelentős eltérés mutatkozik – míg a régió egyes országai sikeresen állnak át a termelékenység- és innováció-vezérelt növekedési pályára, más országokban továbbra is a költség-előny és a kedvező pénzügyi feltételek tekinthetők a növekedés elsődleges hajtóerejének. A tanulmány Észtország és Magyarország esete révén illusztrálja az intézmények jelentőségét az eltérő gazdasági stratégiákban.

1. Bevezetés

A koronavírus járvány és az azt követő gazdasági válság egy évtizedes növekedési periódusnak vetett véget a világban és ezen belül a közép-kelet-európai régióban is. A konjunktúraciklus vége szakaszhatárnak tekinthető, ami indokolja a megelőző időszak legfontosabb tapasztalatainak összegző áttekintését.

Ebben a tanulmányban az Európai Unió 11 közép-kelet-európai tagállamának (EU-11) fejlődési pályájáról nyújtok áttekintést a 2010-es évtized folyamán¹. Három, egymással szorosan összefüggő kérdésre keresem a választ. Hogyan alakult a régió felzárkózási pályája a 2010-es években? Sikert-e, és ha igen, milyen stratégiák révén túllépni az ún. közepes jövedelem csapdájának problémáján? Milyen szerepet játszott ebben az intézményrendszer? A három központi probléma mellett természetesen számos egyéb kérdés is felmerülhet az elmúlt évtized régiós fejlődésével kapcsolatosan a jóléti állam alakulásától a politikai fejleményekig. A tanulmány terjedelmi korlátok miatt azonban ezekkel nem foglalkozik, és elsősorban az intézményrendszerre és a növekedési modellekre koncentrálok.

A következőkben először számszerűen bemutatom, hogy a régió egyes országai milyen felzárkózási teljesítményt nyújtottak az elmúlt évtizedben, mely országok teljesítettek jól, és melyek kevésbé. Ezt követően a teljesítménybeli különbségek magyarázatához egy elméleti összefoglalást nyújtok a közepes jövedelem csapdájának problémájáról, a versenyképesség növelésének eltérő stratégiáiról és az intézmények szerepéről ebben a folyamatban. Az ötödik részben az elméleti modell alapján vizsgálom meg a KKE országok elmúlt évtizedes tapasztalatait, és rámutatok arra, hogy két jól elkülöníthető modell létezik – a termelékenység növelését és az intézményépítést előtérbe helyező kínálati modell, illetve a kereslet növelését

---

¹ A 11 vizsgált tagállam: Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia.

és a költségelőnyt előtérbe állító modell. A két modell közötti különbség érzékeltetésére Észtország és Magyarország esetét hasonlítom össze. A dolgozat fő megállapítása, hogy a régióban továbbra sem sikerült mindenhol leküzdeni a közepes jövedelem csapdáját, és a forrásbőség idején elért növekedési eredmények nem tekinthetők fenntarthatónak.

2. Az EU-11 országok felzárkózási teljesítménye két válság között

Három évtizede, a politikai és gazdasági rendszerváltás idején jólét és szabadság ígérete összefonódott. Kornai [1993: 453] megfogalmazásában: „Az emberek jó része nemcsak kész a nyugati világ eszméinek és értékeinek befogadására, hanem határozottan kívánja is a demokráciát, az emberi szabadságjogok garantálását, a piacgazdaságot, a versenyt és a tulajdon biztonságát. Ugyanakkor az új rezsimtől várná el, hogy végre beváltsa, mégpedig hamar, mindazokat az ígéreteket, amelyeket a régi rezsim tett, de soha nem teljesített.” A jólét ebben az időszakban sokak számára az osztrák életszínvonalat jelentette. Az Európai Unióhoz való csatlakozás szintén ezeket a várakozásokat táplálta, hiszen az áruk, tőke, munkaerő és szolgáltatások szabad áramlása elméletben szintén előmozdítja a konvergenciát – ceteris paribus a tőke az alacsonyabb, a munkaerő pedig a magasabb bérű régiókba áramlik. Mindezek ellenére azonban jól tudjuk, hogy 30 évvel később egyik rendszerváltó országnak sem sikerült elérni még az Európai Unió átlagos fejlettségi szintjét sem, Ausztriáét pedig még kevésbé.

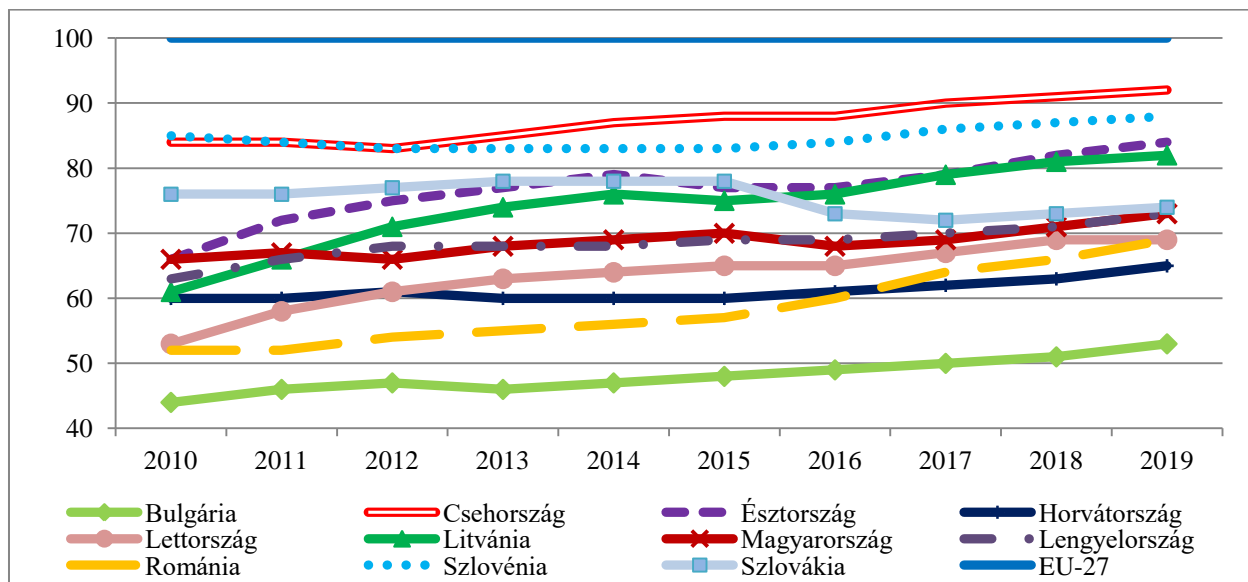
Halmai [2019: 688] megkülönbözteti a konvergenciát és a felzárkózást – míg utóbbi „a távolság, amit meg kell tenni,” előbbi a „haladás mértékét” fejezi ki. A felzárkózás elmaradása tehát nem jelenti azt, hogy nem történt konvergencia. Ezt jelzi az 1. ábra is, mely azt mutatja, hogy 2010 és 2019 között hogyan alakult az EU-11 országok pályája az Európai Unió átlagához képest. Az ábrán látható, hogy Szlovákia kivételével mindegyik ország közelebb került az EU átlagához, azaz a konvergencia az elmúlt évtizedben is működött. Felzárkózni azonban egyik országnak sem sikerült, bár Csehország már egyre közelebb van hozzá.

A neoklasszikus elmélet szerint az alacsonyabb kiindulópont gyorsabb felzárkózást tesz lehetővé – a fejlett technológia átvételével az elmaradott gazdaságok ún. tranzíciós pályára léphetnek, amikor átmenetileg jóval nagyobb ütemben nőnek, mint a technológia élvonalában levő országok (Erdős [2006]: 17). Ennek alapján azt várhatnánk, hogy minél nagyobb a kezdeti különbség az EU átlagától, annál meredekebb egy ország növekedési görbéje. Ebben a szűk mintában és időszakban azonban az 1. ábra alapján ez nincs így. Litvánia és Horvátország azonos szintről indult, majd az évtized végére közel 20 százalékpont a fejlettségbeli különbség. Észtország és Magyarország is azonos szintről indult az évtized elején, azonban mára a fejlettségbeli különbségük több mint 10 százalékpont.

A neoklasszikus hipotézis kudarca ebben az esetben természetesen nem jelenti azt, hogy hamis lenne az a felvetés, hogy alacsonyabb szintről könnyebb növekedni, csupán annyit, hogy a kezdeti fejlettségi szint mellett még egyéb tényezők is szerepet játszanak a teljesítményben. A feltételes konvergencia elmélete szerint egyéb változóktól (iskolázottság,

földrajzi helyzet, intézményi minőség) eltekintve a növekedési ütem fordítottan arányos a fejlettségi szinttel (Barro [1997]). A felzárkózási teljesítmény értékeléséhez ezért figyelembe kell venni a kiinduló helyzetet, és annak alapján értékelni a teljesítményt.

1. ábra: Az EU-11 országok felzárkózása az EU átlagához (2010-2019)

Megjegyzés: egy főre jutó GDP vásárlóerő egység (PPS) alapján. Adatok: Eurostat, kód: TEC00114

Az 1. táblázat összegezi a felzárkózási teljesítmény értékelését rangsorolva az országokat a 2019-es szintjük alapján. Az EU27 átlagához mért 2019-es és 2010-es GDP különbségét a 'Felzárkózás (%)' mutató értékeli, ami azt mutatja meg, hogy a 2010-ben az EU27 átlagtól mért százalékpontos különbségnek 2019-re hány százalékát sikerült behozni. Litvánia 2010-ben az EU27 átlagának 61%-án állt, azaz a felzárkózásig 39%-ot kellett behoznia. 2019-re az EU27 átlagának 82%-ra jutott – a 21 százalékpont különbség a felzárkózáshoz szükséges út 53,8%-a.

1. táblázat

A felzárkózási teljesítmény összegzése az EU-11 országokban (2010-2019)

	GDP 2010 (EU27=100)	GDP 2019 (EU27=100)	Δ GDP (% pont)	Felzárkózás (%)
Csehország	84	92	8	50
Szlovénia	85	88	3	20
Észtország	66	84	18	52,9
Litvánia	61	82	21	53,8
Szlovákia	76	74	-2	-8,3
Lengyelország	63	73	10	27
Magyarország	66	73	7	20,5
Lettország	53	69	16	34
Románia	52	69	17	35,4
Horvátország	60	65	5	12,5
Bulgária	44	53	9	16,1

Adatok: Eurostat (kód: TEC00114) és saját számítás

A táblázat alapján jól láthatjuk a felzárkózási teljesítmény különbségeit a régióban. A legjobban két balti állam (Litvánia és Észtország) illetve Csehország teljesített, amelyek az EU27 átlagától fennálló lemaradásuk felét az elmúlt évtizedben behozták. Szintén jól teljesített Románia és Lettország, melyek lemaradásuk harmadát dolgozták le. A középmezőnyben szerepel Lengyelország, Magyarország és Szlovénia 20 és 30% közötti teljesítménnyel, míg gyengén teljesítőnek számít Bulgária és Horvátország 16 és 12,5%-os értékkel. Míg Szlovákia a 2000-es évek sikertörténete volt (Györffy [2009]), a 2010-es években a régióhoz képest a teljesítménye jelentősen romlott, és egyedülként jegyez a 2010-es kiinduló értékénél alacsonyabb teljesítményt. Esetében nem konvergencia, hanem divergencia figyelhető meg².

A teljesítménybeli különbségek felvetik a kérdést arról, hogy mi magyarázza ezeket. Miért tudtak stabilan felzárkózni egyes országok a régióban és miért volt sokkal lassabb a felzárkózás másokban? Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ kapjunk, érdemes először áttekinteni a közepes növekedés csapdájáról szóló irodalmat és ennek legfontosabb tanulságait a régió számára.

3. A poszt-szocialista országok felzárkózási modellje és a közepes jövedelem csapdája

A rendszerváltást követően a KKE régió tökehiánya és modernizációs szükségletei okán a gazdasági felzárkózás modellje a külföldi működőtőke (FDI) befektetésekre alapozó modernizáció és az export-orientált növekedés lett. A magas örökölt adósság miatt Magyarország ebben a folyamatban úttörő szerepet játszott³, de a nemzeti kapitalizmus elképzelések kudarca után a szlovákok, csehek, lengyelek és szlovének is erre a pályára álltak rá (Csaba [2006]: 145). Ezt a modellt bátorította az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamata is – a felvételi eljárás során a privatizáció és az FDI beáramlás elősegítése az értékelés fontos szempontjai voltak (Medve-Bálint [2014]: 42). Ennek a modellnek nem látszott alternatívája – azok az országok, pl. Románia, amelyek a 90-es években megpróbáltak egy kevésbé fájdalmas átmenetet, aminek során nemzeti kézben megőrizték az állami vállalatokat, a 2000-es évekre szembe kellett, hogy nézzenek ennek következményeivel: alacsony hatékonyságú termelés, korszerűtlen gazdaságszerkezet, gyenge exportteljesítmény, és a vállalati támogatások kényszere miatt kialakuló költségvetési hiány és infláció (Csaba [2006]: 151-152). A megtapasztalt kudarc és az európai integrációs folyamat együttesen terelte a lemaradókat is az FDI alapú modernizáció pályájára.

A 2000-es évek első évtizedének a végére elmondhatóvá vált, hogy a „a közép-kelet-európai országok elkülönültsége a régi tagállamoktól erősebb, mint az egymás közti különbségük”

---

² Ennek a meglepő fejleménynek a részletes elemzésére ebben a tanulmányban nem vállalkozom – Szlovákia gazdasági teljesítményéről részletes elemzést közölt Bod, Pócsik és Neszmélyi [2020], akik azt állapítják meg, hogy az országnak nem sikerült feljebb lépni az értékláncokban és jelentős regionális egyenlőtlenségek gátolják a fejlődését (341).

³ Észtország mellett, amely a szovjet múlttal való teljes szakítást tette nemzeti identitásának egyik alappillérvé, hagyta az oroszok által dominált ipari szektorok leépülését és ösztönözte a külföldi, pl. finn működőtőke beáramlását. Ld: Bohle és Greskovics [2012]: 122-129. Az. 5. részben bővebben is szó esik Észtország tapasztalatairól.

(Farkas [2018]: 129). A közös jegyek az átmenet három kiinduló tényezőjére adott válaszokból álltak össze: „a tőke- és tudáshiányra, a gyöngye civil társadalomra és arra a hatásra, ami az EU-ból és a nemzetközi szervezetekből érte az új tagállamokat” (Farkas [2018]: 130). A fejlett technológiát az FDI-dominálta szektorokban találjuk, mely számára előnyös a viszonylag olcsó, de képzett munkaerő alkalmazása, a piacszerzés lehetősége illetve az EU szabályozási környezet (Jirasavetakul – Rahman [2018]: 6). A hazai gazdaság azonban jóval kevésbé termelékeny, mint a külföldiek által dominált szektorok, azaz különböző mértékben ugyan, de mindenütt jellemzővé vált a duális gazdasági szerkezet (Farkas [2018]: 155). A régióban a gazdasági szerkezet különbségeit elsősorban a szociális modellben találjuk meg és az állami újraelosztás mértékében – míg a balti országok, Románia és Szlovákia alacsony újraelosztási szintjével az angolszász neoliberális modellhez állnak közel, Magyarország, Csehország és Lengyelország Bohle és Greskovits [2012: 23] értelmezésében beágyazott neoliberális rezsimnek tekinthető. Egyedül Szlovénia hasonlít az északi jóléti modellhez kiterjedt jóléti állammal és társadalmi konszenzusra építő döntéshozattal.

A 2010-es évekre azonban egyre világosabbá vált, hogy a rendszerváltás idején kialakított felzárkózási modell kifulladásban van. Ennek első komoly jele a 2008-ban kezdődő pénzügyi válságot követő időszakban volt – a korábbiakhoz képest az FDI áramlás globálisan jelentősen visszaesett (McKinsey Global Institute [2016]: 3-4). A multinacionális vállalatok számára az elmúlt időszakban felértékelődött a képzett munkaerő jelentősége, ám az oktatásba való befektetések elmaradásával ilyen típusú munkaerőből hiány keletkezett, ami szintén hátráltatja az FDI-beáramlást (Jirasavetakul – Rahman [2018]: 22). Az FDI-ra alapozott növekedés további korlátja, amennyiben egy ország tartósan az értékláncok alacsonyabb hozzáadott értékű tevékenységeire specializálódik, és az értéklánc alján, egyszerű összeszerelő üzemként működik (Sass [2017]: 16). Mindezen túl pedig az FDI vonzására építő stratégia komoly korlátjává válhat az Ipar 4.0 újítások⁴ elterjedése – a robotok, mesterséges intelligencia és a digitalizáció térnyerése egyre kevésbé teszi szükségessé a hatékonyságra és az olcsó munkaerőre alapozott FDI áramlást (Szalavetz 2019, UNCTAD [2020]: xiii).

A külföldi technológiára és az olcsó munkaerőre alapozó növekedés korlátairól szól a közepes jövedelem csapdája (middle income trap – MIT) fogalom. A jelenséget először Garrett [2004] írta le, aki rámutatott arra, hogy az 1980-as és az 1990-es években az egy főre jutó jövedelem növekedése a közepes jövedelmű országokban alig fele volt a magas jövedelmű országok növekedésének és nyolcada az alacsony jövedelmű országokénak. Ennek oka, hogy a béreik már nem olyan alacsonyak, hogy ez versenyelőny legyen, míg az innovációs teljesítmény még nem elég erős ahhoz, hogy a fejlett országokkal versenyezni tudjon. A MIT mint fogalom megalkotói Gill és Kharas [2007], akik Kelet-Ázsia, a Közel-Kelet és Latin-Amerika fejlődési problémáinak magyarázatára alkalmasnak tartották. A csapdának két megjelenési formájára mutattak rá: az olcsó munkaerőre épülő export-orientált növekedés erőltetése az után is, hogy a bérelőny elveszett, illetve az elsietett ugrás a tudás gazdaság felé gyenge egyetemek, csekély emberi tőke, jogállamisági problémák mellett költségvetési források elpazarlásával.

---

⁴ Erről a témáról összefoglalóan ld. Kovács [2017a] és Kovács [2017b].

Kezdetben a fogalmat csupán egy rögzített fejlettségi szint alatt alkalmazták – Eichengreen, Park és Shin [2013] a 10-11 000 és a 15-16 000 dollár egy főre jutó jövedelemnél talált ilyen típusú növekedési lassulást. A fogalom tudományos és sajtóbeli népszerűsége miatt azonban hamarosan jóval bővebb értelmezést kapott. Napjainkra már a célszágokhoz való felzárkózás elmaradását jelenti, és így a KKE régióra is elkezdtek használni (Pruchnik és Zowczak [2017]: 2)⁵. Bár a pontos, számszerű definíció hiánya a fogalmat empirikus kutatásokhoz nehezen használhatóvá teszi, hisz definíciótól függően a világ országainak 60%-át – és népességének három negyedét – is érintheti (Pruchnik és Zowczak [2017]: 13), a közepes jövedelmű országok gazdaságpolitikájáról szóló gondolkodásban fontos szerepet játszik.

Az olcsó munkaerőre épülő növekedés korlátainak és az innováció jelentőségének felismerése a MIT fogalom egyik fontos hozadéka a gazdaságpolitika számára. Ez a gondolat természetesen nem új, hiszen Porter [1990] már jóval korábban bemutatta a kompetitív fejlődés szakaszait: a tényező-orientált fejlődést követi a beruházás-vezérelt szakasz majd az innováció válik meghatározóvá. A különböző fejlettségi szinteken eltérő tényezők járulnak hozzá a versenyképességhez. A nemzetgazdaságok versenyképessége kapcsán az egyik legfrissebb megközelítést Aiginger [2018] nyújtja, aki a versenyképesség fejlődését négy különböző szakaszban mutatja be. A versenyképesség 1.0. jelenti a kizárólag költség-alapú versenyképességet, amikor az alacsony órabérek jelentik a fő vonzerőt. A versenyképesség 2.0 a magas szintű oktatásra, a kutatásra és az innovációra alapoz. Mivel az írás a fejlett országok további lehetőségének feltárására született, a szerző azonosít versenyképesség 3.0 és versenyképesség 4.0 modellt is. Ezekben már megjelenik a teljes gazdaságra való hatás – a 3.0 modellben a növekedési teljesítmény és a pénzügyi fenntarthatóság, míg a 4.0. modellben a növekedésen túli, életminőségi szempontok is, mint pl. a környezeti fenntarthatóság, a munka-magánélet egyensúlya illetve a boldogság szempontja. A különböző versenyképességi modelleket az lealacsonyító (*low road*) és a felemelő (*high road*) versenyképesség fogalmaiban összegzi, amelyek jellemzőiről a 2. táblázatban nyújtok áttekintést.

2. táblázat

	Lealacsonyító (low road) verseny	Felemelő (high road) verseny
Versenyelőny	Alacsony költségek (bérek, energia, adók)	Minőség, kifinomult termékek, termelékenység
Növekedés ösztönzői	Támogatások, beáramló FDI	Innováció, oktatás, klaszterek
Ambíciók	Költségelőny, rugalmas munkaerő	Társadalmi fejlődés, környezeti minőség, bizalom
Eszközök	Piacvédelem/leértékelés	Üzleti környezet, vállalkozószellem, dialógus
Elérendő cél	GDP növekedés, munkahelyek	Életminőség

Forrás: Aiginger [2018]: 106

⁵ A magyar gazdaság helyzetére is többen alkalmazták már ezt az elemzési keretet, ld. pl. Bod (2015) illetve MNB (2018).

A MIT tehát értelmezhető oly módon, hogy a lealacsonyító típusú, alacsony költségekre épülő növekedésből egy ország mennyiben képes átállni a felemelő, magas minőséget előállító növekedési pályára. A MIT probléma megoldására számos gazdaságpolitikai ajánlás megfogalmazódott. Gill és Kharas [2015] összefoglalásában a termelékenység növelése, a technológiai felzárkózás, a munkaerő képzettségének a javítása és a társadalmi intézményrendszer erősítése a fő összetevői a fejlődésnek. Utóbbi kapcsán a szerzők kiemelik a demokratizációt, a korrupció visszaszorítását, a társadalmi kohézió erősítését és a kormányzati hatékonyság növelését. Mindezekon túl a tapasztalatok szerint fontosak a demográfiai folyamatok, különösen a tehetségek megtartása, a vállalkozószellem és a regionális integráció.

A felsorolás-szerű receptek a döntéshozók számára lehetőséget adnak arra, hogy a javaslatok hosszú listájából tetszés szerint válogassanak a probléma leküzdése érdekében. A magyar versenyképességi stratégiában [MNB 2019] például 330 pontos javaslatcsomagot dolgoztak ki a szerzők annak érdekében, hogy a MIT problémán Magyarország sikeresen túllépjen, ám ezekből látványosan kimaradt a korrupció leküzdése, a jövedelmi egyenlőtlenségek mérséklése (nem csupán regionális szinten) illetve a demokratikus viszonyok megerősítése. Ez a program csupán példa arra, hogy egy koherens elméleti megalapozás hiányában a MIT megoldásának receptje szinte bármi lehet.

A MIT probléma legfrissebb irodalmában a csapda mélyebb, társadalmi és intézményi okai már nagyobb figyelmet kapnak, mint korábban. Dollar [2016] rámutat arra, hogy bár az intézmények valóban számítanak, és szoros összefüggés áll fenn az intézményi minőség és a fejlettségi szint között, a növekedés volatilitása messze nagyobb, mint az intézményeké. Ebből adódóan a kérdés nem az intézményi minőség szintje, hanem az, hogy adott fejlettségi szinthez képest milyen minőségűek az intézmények. Azaz gyors fejlődésre akkor van lehetőség, amikor a fejlettségi szinthez szükséges intézményi minőségnél jobbat sikerül kialakítani. Az intézmények fogalmához hozzátartoznak a politikai szabadság biztosítékai is – az innovációra alapozott növekedés már nehezen elképzelhető szabadság nélkül. Aghion és szerzőtársai [2017: 14] szintén erre a következtetésre jutnak: a technológiai élvonalhoz közeledve a demokrácia egyre lényegesebb, mivel megakadályozza a politikai szereplőket a schumpeteri teremtés és rombolás folyamatokba való beavatkozásban.

Az intézmények jelentőségének felismerése a közepes jövedelem csapdjából való kilábalásban magával hozza az intézmények fejlesztésének a kérdését és a politika jelentőségét. Doner és Schneider [2016] arra mutat rá, hogy míg a MIT probléma megoldásához az intézményi környezet javítására lenne szükség, a korábbi fejlődési szakasz gazdasági modelljének szereplői nem érdekeltek ezekben az intézményi változásokban. A szükséges magas minőségű oktatás és a kutatás-fejlesztés rendszerének javítása jóval bonyolultabb politikát igényel, mint adókedvezményt nyújtani egy alacsony bérekért odatelepülő multinacionális vállalatnak. A gazdaság dualitása jelentős egyenlőtlenségeket teremt a rendszerben és ez megnehezíti az együttműködést egy közös cél érdekében. A rendszer haszonélvezői, az olcsó munkaerő alkalmazói illetve a járadékavadász politikai vezetés nem is érdekeltek a változásokban. Ilyen környezetben a fejlődési csapda és az

intézményi csapda egymást erősíti. A dupla csapdának nevezett jelenséget támasztja alá Kar és szerzőtársai [2019] kvantitatív elemzése is.

A MIT probléma ismeretében az EU-11 országok felzárkózási pályájának megítélésében nem hagyatkozhatunk egyszerűen a felzárkózás mértékére, hanem fontos megvizsgálni azt is, mennyiben sikerült leküzdeni a MIT jellemzőit. Az elméleti áttekintés alapján megállapíthatjuk, hogy a felzárkózás számai mögött eltérő fejlődési pályák jelenhetnek meg. Az intézményi környezet fejlődése elengedhetetlen a társadalom felemelkedését szolgáló versenyképesség létrehozásához. A következő részben azt vizsgálom, hogy a régió országai ezen a téren hogyan teljesítenek.

4. Versenyképességi pályák az EU 11-ben

Az elméleti áttekintés alapján immár elkülöníthetjük az EU-11 országainak eltérő fejlődési pályáját a releváns mutatók tanulmányozása révén. Feltételezhetjük, hogy a pályát elsősorban az intézmények változása szabja meg: azokban az országokban várható a felemelő verseny jellemzőinek a megszilárdítására, ahol az intézmények fejlődését figyelhetjük meg – az intézmények stagnálása vagy romlása elsősorban a lealacsonyító verseny stratégiáját jelzi előre.

4.1. Az intézmények alakulása

Az intézmények jelentősége a gazdasági fejlődésben hagyományosan a tulajdonjog védelméhez és a szerződések kikényszerítéséhez kapcsolódnak (North [1990]). Az államnak ezekkel kapcsolatosan két, egymással összekapcsolódó problémára kell megoldást találnia (Dam [2006]: 71-78): 1.) amint két szereplő közötti tranzakció időben és térben elválik egymástól, növekszik a visszaélés lehetősége és szükségessé válik egy harmadik fél, ami a szerződéseket kikényszeríti; 2.) a szerződések kikényszerítésére képes szereplő hatalmával visszaélve veszélyeztetheti a tulajdonjogot, azaz valamilyen módon az államot korlátozni szükséges. A két probléma megoldásában kiemelt szerepe van a jogállamiságnak, melynek történetileg három fő jellemzője hogy 1.) a törvények mindenkire egyaránt vonatkoznak, azaz az államot is képviselőit is kötik; 2.) a törvények nyilvánosak, stabilak, előretekinthetőek, világosak és általánosan érvényesek; 3.) a törvények kikényszerítését független és pártatlan bíróságok biztosítják (Tamahana [2004]: 114-126). Az európai hagyományban a második világháború és a Holokauszt óta mindezt kiegészíti az alapvető emberi és polgári jogok védelme (Jakab [2014]: 223-225).

A jogállamiság mérésére számos index van használatban⁶. Ezek közül az egyik leggyakrabban használt és a legtöbb országot (215) felölelő kutatás a Világbank World Governance Indicators projektje, melyben a kormányzás hat indikátorából (politikai részvétel és elszámoltathatóság, politikai stabilitás és erőszak hiánya, kormányzat hatékonysága, szabályozás minősége, jogállam, korrupció ellenőrzése) az egyik a jogállam. A fogalmat a

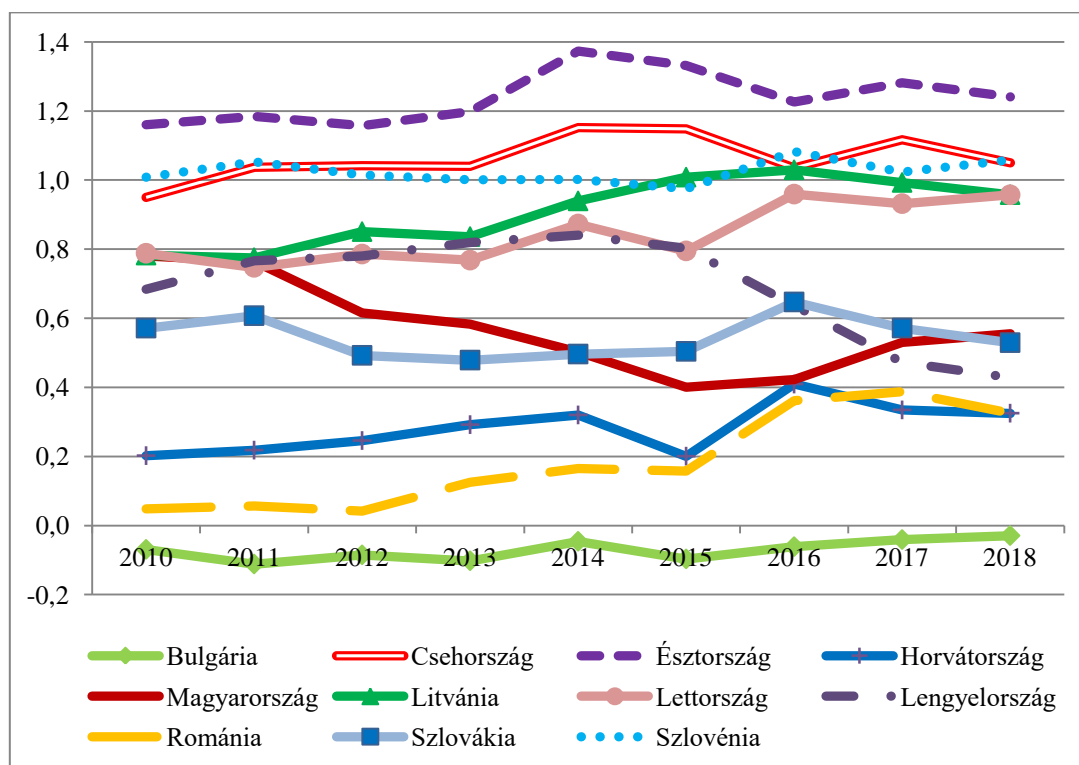
---

⁶ Ezek részletes áttekintéséről ld. Jakab-Lőrincz [2016]

következőképpen határozzák meg⁷: az állampolgárok bíznak a szabályokban és követik azokat, „különös tekintettel a szerződések kikényszerítésének minőségére, a tulajdonjogokra, a rendőrségre és a bíróságokra, valamint a bűncselekmények és az erőszak valószínűségére.” Az index 22 adatforrás 77 indikátorát összegzi. A 2. ábra a jogállamiság alakulásáról ad képet az EU-11 országokban.

2. ábra: A jogállamiság alakulása az EU-11 országokban (2010-2018)

Megjegyzés: az ábrán a jogállamiság mértéknek a becslését láthatjuk, mely -2,5 és 2,5 közé esik, és egy relatív értéket jelenít meg a 215 ország egymáshoz való viszonyításában. Adatok: www.govindicators.org

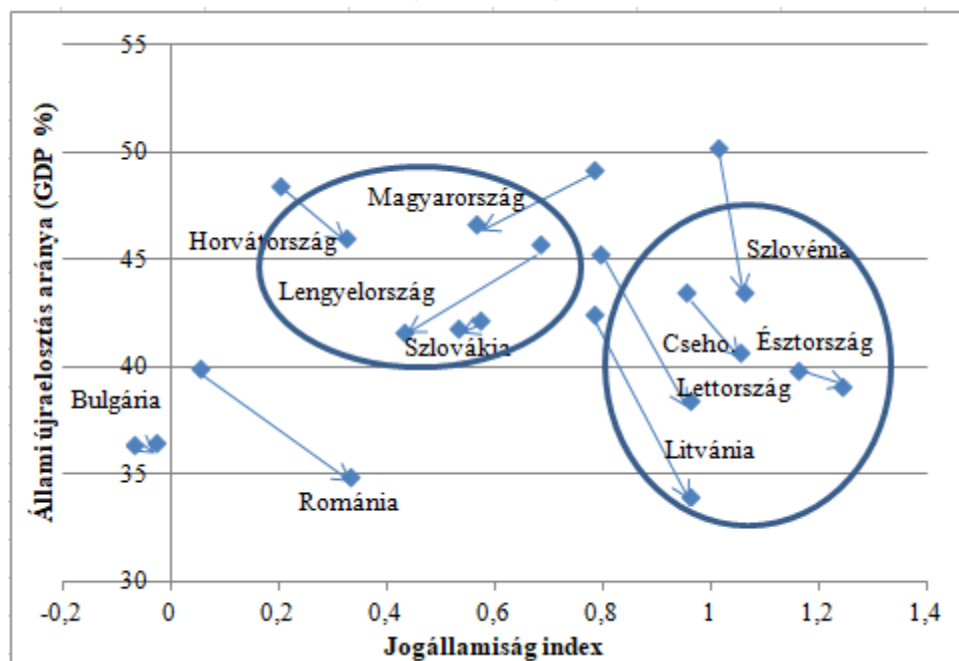
Az ábrán jól látható, hogy jogállamiság szempontjából az EU-11 országok 2010-ben három csoportot alkottak: a déli országok (Bulgária, Románia és Horvátország) voltak a leginkább lemaradva, az élbolyban volt Észtország, Csehország és Szlovénia, míg a középmezőnyt Lettország, Litvánia, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia alkotta. Közel egy évtizeddel később a középmezőny kettévált: Lettország és Litvánia felzárkózott az élenjárókhoz, míg Magyarország, Lengyelország és Szlovákia rontott és egy csoportba került a javuló Romániával. Bulgária messze lemaradt a régióban, és intézményrendszere az évtized során alacsony szinten stagnált.

Az állam korlátozását nem csupán a jogállam révén mérhetjük. Az állami újraelosztás mértéke szintén korlátozza az állami autonómiát. Egy nagyobb újraelosztással rendelkező kormány lehet forrása nagyobb korrupciónak és hatalommal való visszaélésnek, bár nem kizárt az sem, hogy a jó minőségű szolgáltatások növelik a társadalmi kohéziót és nagyobb bizalmat eredményeznek. Emiatt lényeges, hogy az állami újraelosztás mértékét és az intézmények

⁷ A jogállamiság mutatójának leírását ld. a World Governance Indicators honlapján: www.govindicators.org.

minőségét együtt vizsgáljuk⁸. A nyugat-európainál gyengébb intézményrendszer ebből a perspektívából vizsgálva kisebb újraelosztást feltételez, mint az Európai Unió átlagában. A 3. ábra egyszerre mutatja be, hogyan változott a jogállamiság és az állami újraelosztás mértéke 2010 és 2018 között.

3. ábra: A jogállamiság és az állami újraelosztás változása az EU-11 országokban (2010-2018)

Megjegyzés: az ábrán a nyilak kiindulópontján levő kék négyzetek a 2010-es jogállamiság-állami újraelosztás kombinációt mutatják, a nyilak végén pedig a 2018-as kombináció található. Adatok: jogállamiság: ld. 2. ábra, állami újraelosztás mértéke: Eurostat, kód: TEC00023.

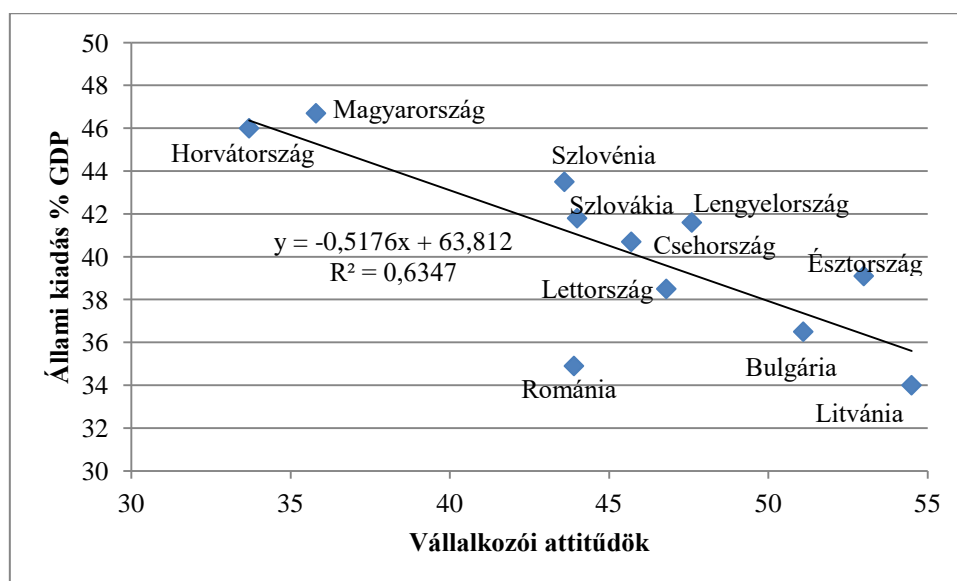
A 3. ábrán látható, hogy az elmúlt évtizedben szinte minden régiós országban csökkent az állami újraelosztás aránya. A magasabb intézményi minőséggel rendelkező országoknál mindenütt magasabb a jogállam szintje mint 2010-ben és mindegyikben 45% alá csökkent az állami újraelosztás, a három balti állam pedig 40% alatt van. Ezekkel az országokkal szemben áll Horvátország, Szlovákia, Magyarország és Lengyelország, ahol bár szintén csökkent az állam mérete, átlagosan nagyobb, mint az első csoportban. Ebben a csoportban az állam jóval kevésbé korlátozott, mint a vezető országoknál. Románia kívül áll mindkét csoporton – jogállamiságban a másodikhoz, az újraelosztási szint és a változások iránya alapján pedig az elsőhöz áll közel.

Az intézményrendszer minősége erőteljesen befolyásolja a vállalkozószellem kialakulását (Ács et al. [2018]), ami az előzőekben bemutatott szakirodalom alapján a MIT probléma megoldásának egyik kritikus tényezője. Az EU-11 országokban szoros korreláció látható a vállalkozószellem és az állami újraelosztás mértéke között. Ezt a korrelációt mutatja be a régióban a 4. ábra. Az ábrán jól látható, hogy azokban az országokban legerőteljesebb a vállalkozószellem, ahol alacsony az állami újraelosztás aránya – a legmagasabb pontszáma

⁸ Ennek fontosságára Fukuyama [2004] hívta fel a figyelmet.

Litváninak van, amely az elmúlt évtizedben a legdinamikusabban zárkózott fel az EU átlagához.

4. ábra: állami újraelosztás és vállalkozószellem az EU11 országokban (2019)

Adatok: World Economic Forum [2019] Vállalkozói attitűdök (*attitudes towards entrepreneurial risk*) mutató a vizsgált országok profiljában; állami újraelosztás: ld. 3. ábra.

Az intézményrendszer és az állami újraelosztás a vállalkozói környezet mellett egyéb mechanizmusokon keresztül is befolyásolja a versenyképesség feltételeit. Ezek közül a MIT probléma kapcsán a legfontosabb az innováció és az oktatás minősége tekinthető.

4.2. Innováció és az oktatás minősége

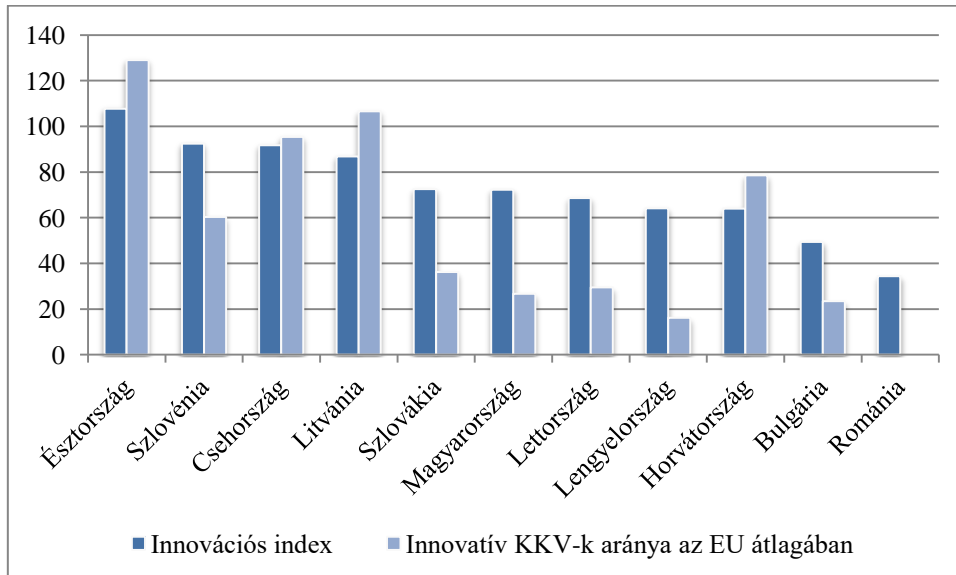
A termelékenység alakulásában meghatározó szerepet játszik az innováció és az oktatás. 2010 és 2020 között a régióban nem történt jelentős változás abban, hogy a régió országai a kevésbé innovatívak, mint a régi tagállamok. A European Innovation Scoreboard jelentései⁹ szerint egyedül Észtország tartozott 2010- és 2020-ban is a második csoportba az erős innovátorok közé, többek között Németország és Franciaország társaságába. Az ország kiemelkedően teljesít a kis- és középvállalkozások innovációs képessége, a vállalkozásbarát környezet az életen át tartó tanulás illetve az egyetemi oktatás területén¹⁰. A szerény innovátorok közé sorolták Romániát és Bulgáriát, amelyek szinte minden mutatóban a az EU-átlag 50%-a alatt teljesítenek. A többi régiós ország a mérsékelt innovátorok közé tartozik, az EU átlag 50 és 100%-a között teljesítenek. A MIT szempontjából a hazai kis és középvállalkozások (KKV-k) innovációs teljesítményének van kiemelkedő jelentősége. Az 5. ábra az EU-11 országok innovációs indexét és az innovatív KKV-k arányát mutatja be. Az ábrán jól látszik, hogy Észtország és Litvánia kivételével az innovatív KKV-k aránya

⁹ A jelentések és az éves adatok elérhetők: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en. Letöltve: 2020. szeptember 25.

¹⁰ A részletes mutatók interaktív ábrák segítségével elérhetők: https://interactivetool.eu/EIS/EIS_2.html#b. Letöltés ideje: 2020. szeptember 25.

mindenütt elmarad az EU átlagától, 6 országban (Szlovákia, Magyarország, Lettország, Lengyelország, Bulgária és Románia) az EU-átlag 40%-a alatt van.

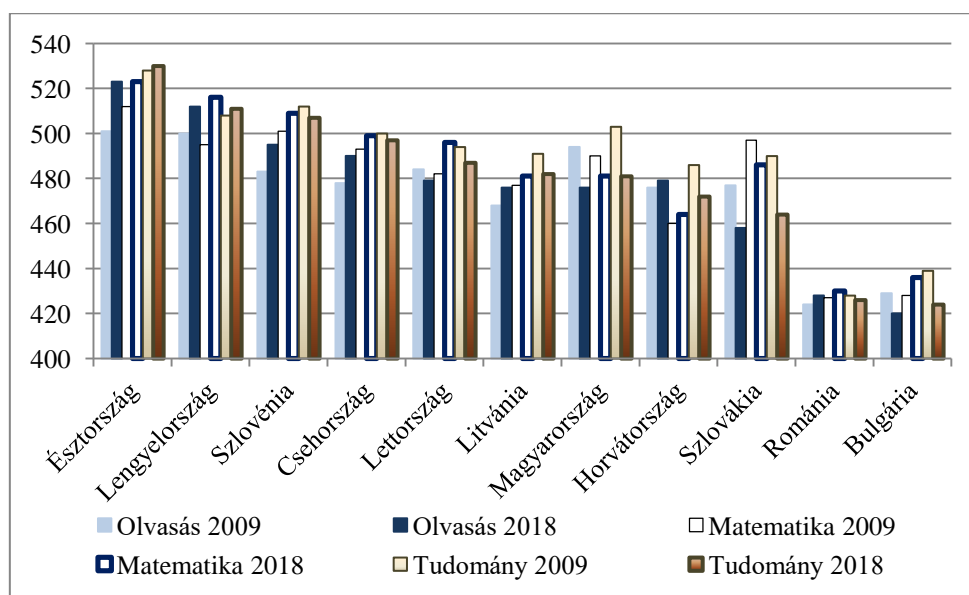
5. ábra: Az EU-11 országok innovációs indexe és az innovatív KKV-k aránya az EU átlagában (2019)

Adatok: Európai Bizottság, European Innovation Scoreboard interaktív felület:
https://interactivetool.eu/EIS/EIS_2.html#

Az innovációs környezet, a minőségen és termelékenységen alapuló növekedési modell alapvető feltétele a magas színvonalú oktatás, amiről az OECD által végzett nemzetközi PISA felmérések alapján alkothatunk képet. A 6. ábrán a régiós országok 2009-es és a 2018-as PISA eredményét láthatjuk.

6. ábra: A PISA felmérések eredményei az EU-11 országokban (2009 és 2018)

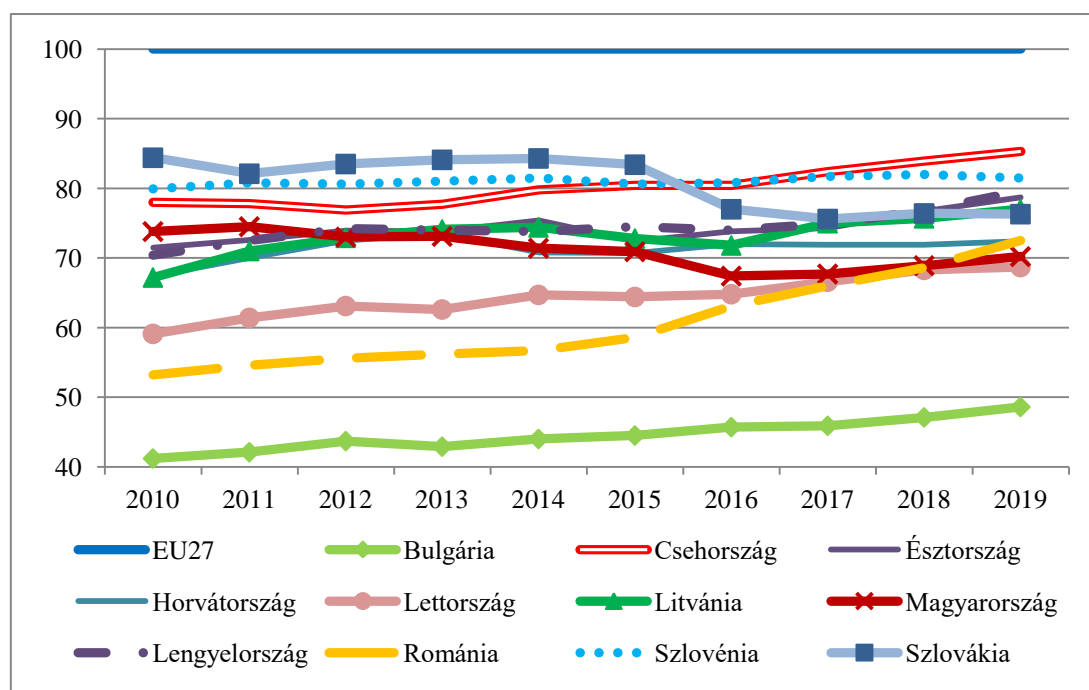
Adatok: OECD [2010] és OECD [2019]

A legmagasabb pontszámokat 2010-ben Észtország érte el, amely az elmúlt évtizedben még növelte is az teljesítményét. Szintén látványos Lengyelország eredménye, amely Észtországhoz hasonlóan minden területen javított az elmúlt évtizedben. Ezzel szemben stagnálást látunk Románia és Bulgária esetén, míg minden területen visszaesést Szlovákiában és Magyarországon. A többi országban javulás és romlás egyaránt megfigyelhető.

4.3. A bérek és termelékenység alakulása

Az innovációs képesség és a magas színvonalú oktatás hozzájárul a termelékenység növekedéséhez, ami hosszabb távon meghatározza a bérszínvonalat. A termelékenység alakulása képet adhat számunkra arról, hogyan alakultak a fenntartható fejlődés követelményei az elmúlt évtizedben. Ezt mutatja be az 7. ábra. Jól látható, hogy az EU27 átlagát termelékenységben még egyik országnak sem sikerült megközelíteni. A legközelebb Csehország áll, amely az elmúlt évtizedben stabilan zárkózott fel. Szintén gyorsan zárkózik fel az első csoportból a három balti állam illetve Románia is. Utóbbi termelékenységben az elmúlt évtizedben lemaradt Magyarországot, amely Szlovákiával együtt nem felzárkózott, hanem lemaradt az EU27 átlagától. Gyengülő intézményrendszer mellett egyedül Lengyelországban volt megfigyelhető dinamikus növekedés a termelékenységben, amely majdnem utolérte Szlovéniát.

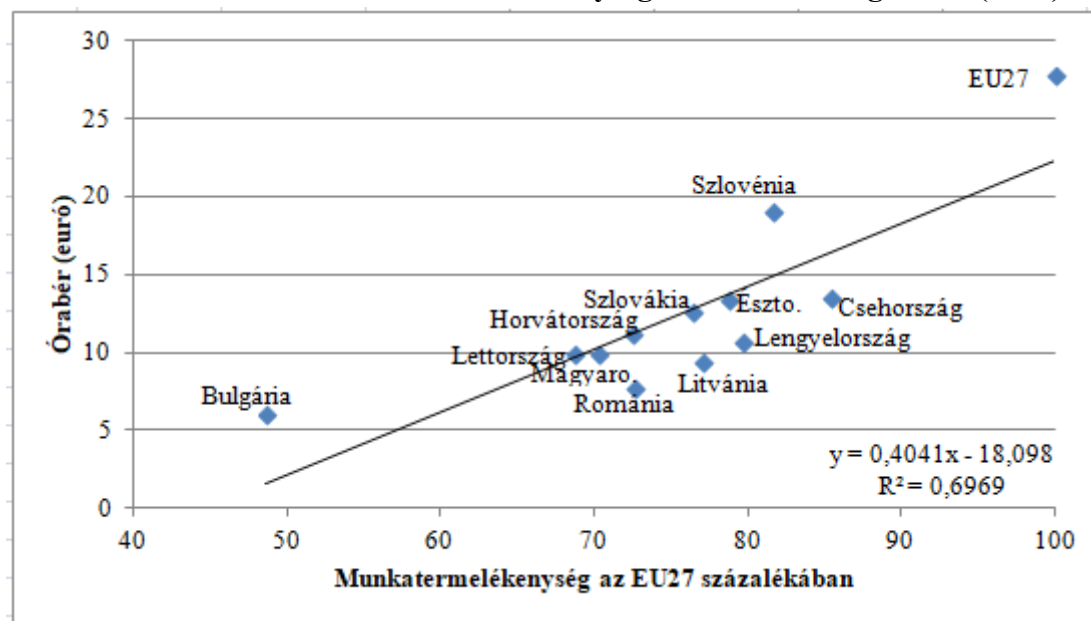
7. ábra: A munkaerő termelékenységének alakulása az EU27 átlagához képest az EU-11 országokban (2010-2019)

Megjegyzés: a mutató a munkaerő óránkénti termelékenységét jelzi az EU27 átlagában. Adatok: Eurostat kód TESEM160

A termelékenység szoros összefüggést mutat a bérek színvonalával. Ezt igazolja az 8. ábra, amely 2019-ben mutatja be a munkatermelékenység és az euróban mért órabér kapcsolatát.

8. ábra: Órabérek és munkatermelékenység az EU-11 országokban (2019)

Adatok: munkatermelékenység ld. 7. ábra, órabérek: Eurostat kód lc_lci_lev

A munkatermelékenység és az órabérek között szoros kapcsolat van, de ez a kapcsolat nem tökéletes. Míg Szlovénia és Bulgária jóval a trendvonal felett, Csehország, Lengyelország, Litvánia és Románia bőven a trendvonal alatt helyezkedik el. Náluk a termelékenység növekedését még nem követte a bérek hasonló szintű növekedése, amely feltehetően az egyik fontos eleme a dinamikus felzárkózásuknak.

4.4. A növekedés pénzügyi feltételei

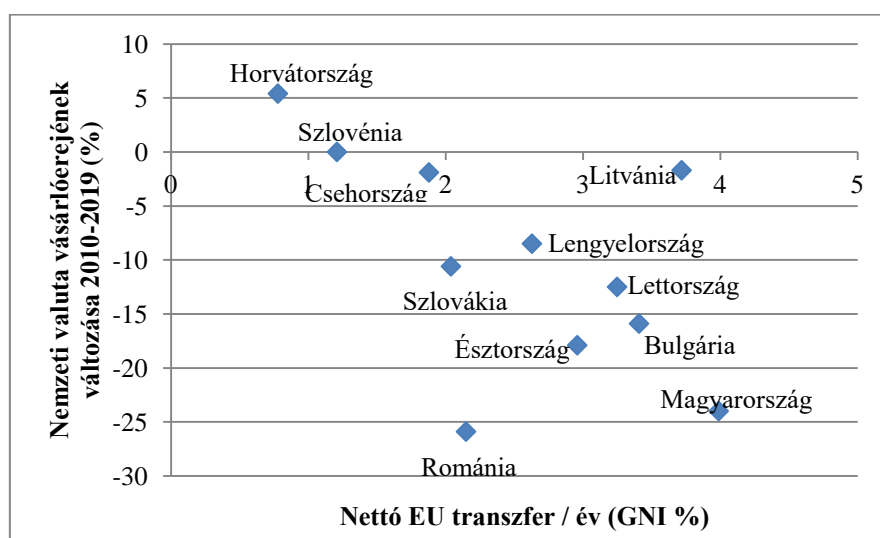
Bár hosszú távon a növekedés meghatározója a termelékenység bővülése, rövid távon a monetáris feltételek lazulása hozzájárulhat a gazdasági ciklus élénküléséhez, ezért megkerülhetetlen a növekedési teljesítmény vizsgálatában. A beáramló extra források, az alacsony kamatok mellett könnyen elérhető hitelek beruházásokhoz és növekvő kereslethez vezetnek, amelyek rövid-távon hozzájárulhatnak a növekedéshez. A növekedést rövid-távon szintén segítheti a gyenge valutaárfolyam, hiszen ez azt jelenti, hogy a hazai termékek külföldön olcsóbbak, és ez költség-előnyt jelent a versenyben. Hosszabb távon azonban a pénzügyi feltételek és a növekedés közötti kapcsolat már jóval árnyaltabb. A könnyen elérhető források olyan beruházásokat is finanszírozhatnak, amelyek csupán a gazdasági ciklus felívelő szakaszában nyereségesek. Szintén veszélyes lehet a különféle eszközár-buborékok kialakulása pl. a tőzsdén vagy az ingatlanpiacon, amelyek szigorodó monetáris feltételek esetén kipukkadnak. Ez a folyamat komoly pénzügyi és gazdasági válságot eredményezhet¹¹. Az alulértékelt árfolyam sem feltétlen jelent tartós megoldást a versenyképességre, hiszen a folyamatos leértékelésnek inflatorikus hatása lehet, míg az

¹¹ A laza monetáris feltételek a pénzügyi válságok irodalmában a válságok kialakulásának első szakasza. Ld. például Fischer [1933], Kindleberger [1978] és Shiller [2000].

alulértékelt árfolyam révén fenntartott versenyképesség csökkenti az ösztönzést a termelékenység növelésére és az innovációra¹².

A növekedés pénzügyi feltételeiről nyújt egy részleges képet a 9. ábra, amely két mutatót vizsgál egyszerre: a nettó EU-transzferek mértékét a nemzeti össztermék (GNI) százalékában, és a nemzeti valuta értékváltozását, amelyet az AMECO vásárlóerő egységén (PPS) keresztül mér. Az ábra azt mutatja be, hogy a régióban jelentős eltérések voltak a növekedés pénzügyi feltételeiben. Az élenjárók közül Szlovénia és Csehország értékálló pénzzel és 2% alatti EU-transzfer révén fejlődtek. A balti országok komolyabb, 3 és 4% közötti EU-transzfert kaptak, illetve Észtországban és Lettországban is csökkent a pénz vásárlóereje, azaz euró mellett is tapasztalható volt infláció. Bulgária hozzájuk hasonló értékeket mutat. Horvátországban a nemzeti valuta a vizsgált országok közül egyedülként erősödött az elmúlt évtizedben. Lengyelország és Szlovákia a középmezőnyben helyezkedik el mind az EU-transzfereket, mind az árfolyam-változásokat tekintve. A leglazább monetáris feltételek Romániában és Magyarországon érzékelhetők – mindkettőben 25%-al csökkent a valuta vásárlóereje, és az EU-tól is jelentős transfereket kaptak – míg Románia évi 2%-ot, Magyarország 3,99%-ot a GNI arányában, utóbbi a régióban a legmagasabb.

9. ábra: EU-transzferek és árfolyam-változás az EU-11 országokban (2010-2019)

Adatok: EU költségvetés számai alapján saját számítás:

https://ec.europa.eu/budget/graphs/revenue_expenditure.html

Nemzeti valuta vásárlóereje: Nemzeti valuta / vásárlóerő egység 2010/2020. Forrás: Ameco alapján saját számítás.

Mint látható, a növekedés pénzügyi feltételei nem mutatnak szoros összefüggést a növekedési teljesítmény mértékével. Az azonban elmondható, hogy a lazább pénzügyi feltételek egy ideig elfedhetik a termelékenység romlását és így rövid-távon helyettesíthetik az intézmények fejlődését. A legjobb teljesítményt pedig ott láthatjuk, ahol az intézményi és a pénzügyi

¹² Eichengreen [2007] áttekintésében az árfolyam stabilitása fontosabb szerepet játszik mint a szintje, míg Rodrik [2008] amellet érvel, hogy az alulértékelt árfolyam szegény országok esetén valóban serkenti a növekedést, de ahogy fejlődik egy ország, ez a hatás eltűnik.

feltételek egyaránt hozzájárulnak a növekedéshez. Erre példa Észtország, amely a következő részben esettanulmány formájában is bemutatásra kerül.

4.5. Az eltérő növekedési stratégiák és az életminőség

Az előzőek alapján elmondható, hogy a régiók országainak növekedési teljesítménye eltérő stratégiák következményeként alakult ki. A legjobban azok az országok teljesítettek, ahol a jó intézmények, a tudásgazdaságot megalapozó szakpolitikák és a kedvező pénzügyi feltételek mind hozzájárultak a növekedéshez. Ilyen országok Csehország, Szlovénia, Észtország és Litvánia. Ezek az országok sikeresen kitortek a közepes jövedelem csapdájából, és a termelékenységre és a minőségre alapozott stratégiát követik. Szintén fejlődtek, de kisebb ütemben azok az országok, ahol gyengék vagy nem javulnak az intézmények – ezekben a költség-alapú versenyképesség jellemző. Ide tartozik például Magyarország és Románia. Az ő fejlődésükhöz azonban elengedhetetlennek tűnik a beáramló pénzügyi forrás és a leértékelés lehetősége. Ezek mindenképpen korlátot szabnak a további fejlődés elé. Azok az országok, ahol sem az intézmények, sem az oktatás, sem pedig a pénzügyi feltételek nem voltak kedvezők, jóval gyengébb teljesítményt nyújtottak – Horvátország, Bulgária, Szlovákia tartozik ebbe a csoportba.

A növekedés azonban nem a gazdasági tevékenység végső célja. Ennél a lakosság számára sokkal fontosabb az életszínvonal kérdése. Ezt fejezi ki az ENSZ emberi fejlődés indexe, amely a várható élettartam, iskolázottság és a jövedelem együttes értékelését nyújtja. A 3. táblázat ennek a változását mutatja be a 11 országban.

3. táblázat

Az EU-11 országok pozíciója a globális rangsorban az emberi fejlődés indexe (HDI) alapján 2010-ben és 2018-ban

	2010	2018	Δ
Bulgária	58	52	+6
Csehország	28	26	+2
Észtország	34	30	+4
Horvátország	51	46	+5
Lettország	48	39	+9
Litvánia	44	34	+12
Magyarország	36	43	-7
Lengyelország	41	32	+9
Románia	50	52	-2
Szlovénia	29	24	+5
Szlovákia	31	36	-5

Forrás: UNDP [2010] és UNDP [2019]

A 3. táblázatban látható, hogy a 11 országból nyolc esetében a HDI rangsorban elfoglalt helyzetük javult – a régió legjobban teljesítő országai közül már három a világ legjobb 30 országa között van (Szlovénia, Csehország, Észtország). Szintén sokat javult és a legjobb 40 közé került Lengyelország, Litvánia és Lettország. Szlovákia is ebbe a csoportba tartozik, a 36. helyen, ám azon három ország egyike, amely a HDI rangsorban hátrébb szorult, a 2010-es

31. helyről a 36. helyre. A legtöbbet Magyarország rontott a 2010-es évtizedben, a 36. helyről esett a 43. helyre. Szintén rontott Románia kiváló növekedési teljesítménye ellenére.

Összességében jól látszik, hogy az intézményi fejlődést és a minőséget előtérbe helyező versenyképesség nem csupán jobb növekedési teljesítménnyel, hanem jobb életminőséggel is együtt jár. Ez alól az összefüggés alól csupán Lengyelország tűnik kivételnek, ahol jogállamisági mutató romlása ellenére jó növekedési teljesítmény és jelentős fejlődés érzékelhető az emberi fejlődés indexében. Ennek magyarázata feltehetően azokban az oktatási reformokban található, amelyek még 1999-ben indultak meg és hozzájárultak a kiváló teljesítményhez¹³.

A számok mögötti fejlesztési stratégiák és fejlődési pályák azonban további kérdéseket vetnek fel arról, milyen folyamatok állnak az intézményrendszer és a versenyképességi stratégia összefüggése mögött. A következőkben Észtország és Magyarország fejlődési pályáját hasonlítom össze, amelynek jól illusztrálják a konvergencia két eltérő modelljét.

5. Az eltérő fejlődési pályák intézményi háttere Észtországban és Magyarországon

Észtország és Magyarország összehasonlítását a nyelvrokonság mellett két másik tényező indokolja: a vizsgált időszak elején nagyjából hasonló fejlettségi szinten álltak és a megelőző időszakban mindkét ország az FDI-ra alapozta a fejlődését – emellett a stratégia mellett az elsők között köteleződtek el az 1990-es évek legelején. Az állam szerepével kapcsolatosan azonban a kezdetektől eltérő úton jártak, és ennek következményei jól láthatók a 2010 utáni időszak fejleményeiben. A két eset elemzése révén megérthetjük, hogyan függ össze az intézményrendszer és a közepes jövedelem csapdájából történő kilábalás.

5.1. Az észt és a magyar átmenet eltérései

Észtországban a Szovjetunióból való kiszakadást követően a kialakuló új észt identitás alapvető elemévé vált a szovjet múlttal való teljes szakítás és a nyugati világhoz való csatlakozás. A gazdaságban ennek leképeződése a szigorú neoliberais politika volt, melynek elemei az egykulcsos adó, az árfolyamtábla, a kiegyensúlyozott költségvetés kialakítása és a gyors, külföldieknek történő privatizáció volt. Utóbbi indoka az a félelem volt, nehogy az ottani orosz kisebbség jelentős tulajdont szerezhessen. Az országban lakó 40%-nyi orosz lakosságot az új észt állam potenciális veszély forrásnak tekintette, és sokáig állampolgárságot sem volt hajlandó adni nekik, helyzetük csupán az EU csatlakozási folyamat során rendeződött (Bohle és Greskovits 2012: 100). Az orosz nemzetiségűek kizárása a politikai folyamatból jelentősen csökkentette a reformok politikai akadályait.

Az átmenet során a fiatal észt vezetők kihasználták az új állam által nyújtott kivételes lehetőséget arra, hogy egy nyugati típusú rendszert építsenek. Mart Laar 1992-ben, 32 évesen lett miniszterelnök, és a piacgazdaság eltökélt híveként vitte végbe a radikális reformokat.

---

¹³ A reformok lényege egyrészt a képzési szerkezet átalakítása és az általános jellegű képzés meghosszabbítása egy évvel, a készségfejlesztés előtérbe helyezése illetve a rendszeres külső teljesítménymérés mellett az oktatási autonómia növelése. Bővebben ld. Wisniewski és Zahorska [2020].

Meggyőződése volt, hogy ezek alapvető feltétele a múlttal való teljes szakítás, amelybe beletartozik a struktúráktól és a régi nomenklatúrától való megszabadulás is (Laar 2007: 3). A reformokban olyan nyugati, a korlátozott állam mellett elkötelezett, konzervatív agytrösztök segítettek, mint például a Heritage Foundation. A makrogazdasági stabilizációt és a kereskedelmi liberalizációt követően a tulajdonbiztonság kialakítása és a jogállam kiépítése került sorra. Utóbbiak kritikusak voltak a külföldi működő tőke vonzásához, mely a gazdaságstratégia alapvető eleme volt. A reformok során megjelent a korrupció elleni harc szempontja is, ám ehhez nem alakítottak ki önálló intézményt – a megoldást a radikális piaci reformokban, a bíróságok és a civil társadalom megerősítésében és a szovjet múlthoz kötődő személyektől való megszabadulásban látták. Utóbbi törekvésnek az egyik legelső eleme egy új bírósági rendszer létrehozása volt 1992-ben, és ennek során az összes bíró lecserélése¹⁴. Emellett Laar (2007: 7) szerint minden piaci reform, amely átlátható és világos szabályozást eredményez, csökkenti az állami beavatkozás lehetőségeit, és a korrupció lehetőségét is visszaszorítja.

Az észttel szemben jól ismert a magyar átmenet konszenzuálisabb jellege, amelynek során nem történt éles szakítás a múlttal. A Kádár-korszak még 30 évvel az átmenet után is a 20. századi magyar történelem legnépszerűbb időszak, különösen azok között, akik felnőttek voltak abban az időszakban (Szabó és Gerő [2019]: 66). A rendszerváltás már jóval az első szabad választások előtt megkezdődött, amelynek következményeként a másutt szükséges makrogazdasági sokkterápia – az egyszerre történő stabilizáció és liberalizáció nem volt szükséges (Csaba [1995]: 195). Mindez nem jelentette a reformok hiányát, hiszen a puha költségvetési korlát felszámolása a szigorú csődtörvény révén egyfajta mikroökonómiai sokkterápiát jelentett (Csaba [1995]: 192-194). Az örökölt adósság miatt a külföldieknek történő privatizáció is hozzájárult ahhoz, hogy a 90-es években Észtszországgal együtt Magyarország a reformok élvonalban volt. A múlttal való folytonosságot a jóléti állam képviselte, melynek megőrzése társadalmi elvárás volt, különösen a transzformációs visszaesés és a növekvő munkanélküliség időszakában (Bohle és Greskovits 2012: 154).

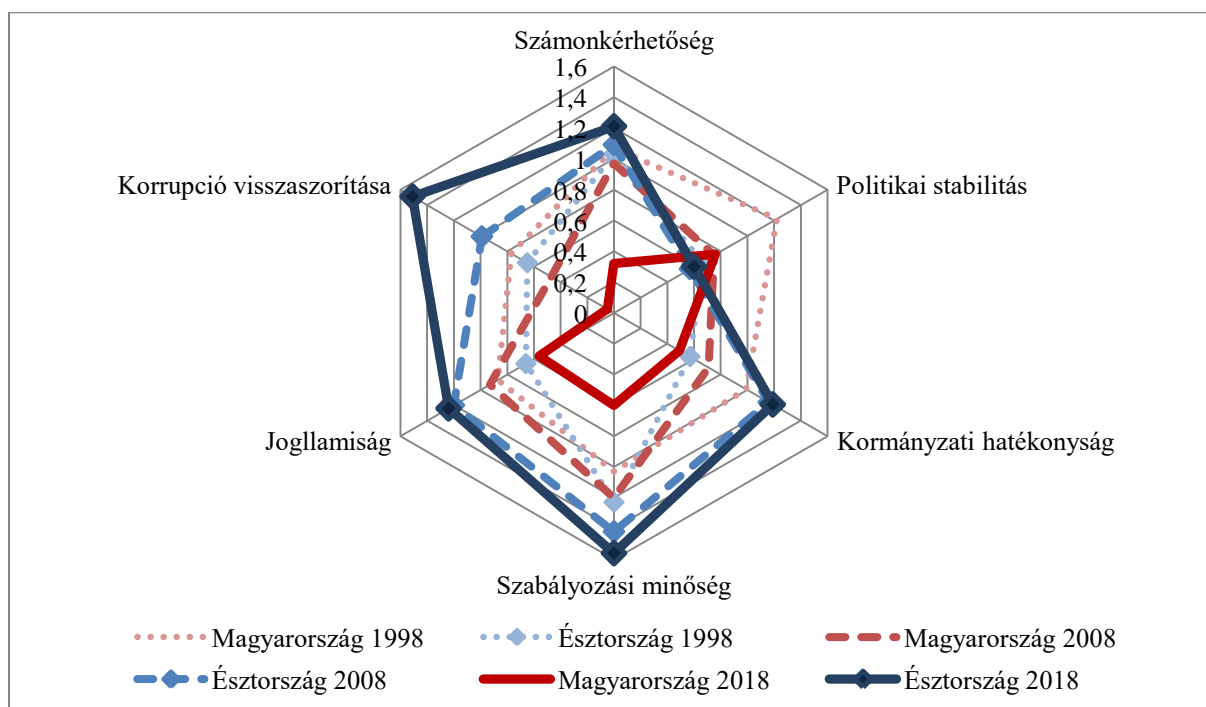
5.2. Intézményi fejlődés

Az eltérő stratégiák az átmenet során kezdetben nem okoztak jelentős különbségeket az intézményfejlődés területén. Az EU-csatlakozási folyamat során mindkét országban végbementek azok a típusú intézményi reformok, amelyek a kormányzási minőség stabil javulásához vezettek. Ez a folyamat Magyarországon azonban a csatlakozást követően visszafordult, míg Észtszországon folytatódott. A 10. ábra a Világbank kormányzati indikátorai alapján mutatja be ezt a folyamatot. A kormányzás minőségét a különböző dimenziók által közrefogott terület nagysága révén lehet legkönnyebben megítélni – 2018-ra ebben a tekintetben a két ország között hatalmas különbség alakult ki.

---

¹⁴ Kalnins [2017: 105-110] átfogó áttekintést nyújt azokról a lépésekről, melyek biztosították a régi nomenklatúrától való megszabadulást.

10. ábra: Kormányzati minőség Észtországban és Magyarországon (1998, 2008, 2018)

Adatok: World Governance Indicators, elérhető: <http://govindicators.org>

Észtországban a piacgazdaság felé történő átmenet a közigazgatásban is a piaci megoldások terjedését jelentette. A kinevezéseket versenyvizsgához kötötték, és hátránynak számított a szovjet rendszer idején viselt hivatal. Ennek köszönhetően a kinevezéseket jellemzően fiatal szakemberek kapták meg, akiknek a gondolkodását már nem formálta a szovjet rendszer (Kalnins [2017]: 112-113). A közigazgatásban az új közigazgatás irányzatát honosították meg, amely széleskörű decentralizációt eredményezett az államigazgatásban – a szovjet múlt örökségeként minden típusú centralizáció iránt élénk bizalmatlansággal viseltetnek (Sarapuu és Saarniit [2020]: 323).

Az intézményi reformok leglátványosabb eleme Észtországban az E-Estonia program, mely egyszerre szolgálja az átláthatóságot, hatékonyságot és a gazdaságban a tranzakciós költségek csökkentését. 2002 óta minden állampolgárnak van egy digitális személyi azonosítója és aláírása, amelynek segítségével szinte mindent el tud intézni online az adófizetéstől a szavazásig – a házasság, válás és ingatlaneladás kivételével¹⁵. Vassil [2015: 19] becslései szerint ha csupán 5 perc időmegtakarítással számolunk minden interakció során, akkor is több ezer évnyi időt sikerült megtakarítani az új rendszerrel már 2014-re. Feltehetően ennek hatása is megjelenik az erős vállalkozói attitűdben, melyet a 4. ábra mutatott be az előző részben.

Magyarország Észtországtól teljesen eltérő pályát járt be az intézmények területén. Az Európai Unió csatlakozása után az intézményrendszer fejlesztésére nem volt többé külső motiváció. 2010 után egy teljesen új közigazgatási stratégia jelent meg, amely több mint félévszázad után, egy U-kanyart véve, ismét a centralizációt tűzte ki célul (Kornai 2015). A

¹⁵ A rendszerről részletes áttekintést nyújt Vassil (2015).

változások nem illenek bele a nyugati típusú közigazgatási reformirányzatok közé, hanem egy új, illiberális gyakorlatot képviselnek (Hajnal és Rosta 2019). Ennek alapvető elemei a döntési jogok centralizációja, az államigazgatás átpolitizálódása, a szakértelem leértékelődése és a bürokrácia hagyományos normáinak gyengülése (Hajnal 2020: 4). A változások hatására az intézményes fékek és ellensúlyok meggyengültek a rendszerben. Ez a helyzet nagyon eltérő üzleti környezetet eredményez, mint az észti modell.

5.3. A gazdasági stratégia különbségei

Észtországot és Magyarországot egyaránt súlyosan érintette a 2008-as globális pénzügyi válság. Míg Észtországban a beáramló külföldi tőke miatti túlfűtöttség vezetett a válsághoz, Magyarországon a költségvetési egyensúlytalanságok illetve a devizában való eladósodás vált fenntarthatatlanná¹⁶. A súlyos visszaesést követően azonban eltérő stratégiát követtek a válság utáni világra készülve.

A gazdaság túlfűtöttségét megtapasztalva, amikor a bérek gyorsabban növekedtek, mint a termelékenység, Észtország ráébredt arra, hogy nem alapozhatja a felzárkózást kizárólag a beáramló külföldi tőkére, növelnie kell a termelékenységet és önálló innovációkra van szüksége. Mivel a rendszerváltás idején jelentős mértékű dezindusztrializáció ment végbe, a stratégia hangsúlyosan a szolgáltatási szektorra összpontosított. Az észti exportban három szektor játszik fontos szerepet: a szállítás, az infokommunikáció (ICT) és az építőipar. Ezek közül az ICT volt a legígéretesebbnek tekinthető, és az észti gazdaságfejlesztési stratégia is ezt célozta meg. A szektor tudásbázisa a szovjet időkből megörökölt fizikai kutatóintézetek voltak – köztük az 1960-ban alapított kibernetikai intézet – amelyek komoly tőkének bizonyultak az új gazdaság számára (Mets [2018]: 91-92). Az észtek már 1996-ban elkezdtek figyelni az ICT-re, ami megjelent az 1997-es Tiger Leap ICT stratégiában – ennek során az iskolák 97%-át csatlakoztatták az internethez. 2002-ben meghirdették a tudásalapú Észtország programot, amely Micheal Porter kompetitív fejlődés modelljét használta referenciaként. Ennek során a R&D-re való ráfordítások a GDP 1,5%-ára való növelését tűzték ki célul (Mets [2018]: 93). A tudásalapú stratégia fontos része volt az oktatási rendszer minőségének javítása, melyet folyamatos, egymásra épülő reformokkal értek el¹⁷. Ezen túlmenően pedig a vállalkozói készségek oktatására is jelentős hangsúlyt fektettek, amelyet minden egyetemen tanítanak (Mets [2017]: 125). Ennek a stratégiának köszönhetően 2018-ra az összes foglalkoztatott 4,3%-a már a csúcstechnológiai szolgáltatási szektorban dolgozik, ami az EU-ban a 4. legmagasabb arány Írország, Finnország és Svédország után¹⁸. A csúcstechnológiai export pedig a 2010 előtti 7% körüli értékről kilengésekkel, de 12-16%-ra nőtt¹⁹.

Az észti válság utáni gazdasági stratégiában az árfolyam nem játszott szerepet, hiszen közvetlen a válságot követően, 2011-ben bevezették az eurót. Ez nem okozott komolyabb törést a monetáris politikában, hiszen a valutatábla korábban szintén annyit jelentett, hogy a rögzített árfolyam érdekében feladták az önálló monetáris politika lehetőségét. A

¹⁶ Az észti válságról bővebben ld. Kattel és Raudla [2013], a magyar válságról Király [2019] illetve Györffy [2017]: 134- 151.

¹⁷ Ezekről nyújt áttekintést Santiago és szerzőtársai [2016].

¹⁸ Adatok: Eurostat kód: htec_emp_nat2

¹⁹ Adatok: Eurostat, kód: TIN00140

versenyképesség javításában így nem támaszkodhattak az árfolyamra, ami megerősítette a termelékenység és az innováció szempontjának előtérbe kerülését. Magyarország teljesen más stratégiát választott.

Míg az észteknél a válság tanulsága a termelékenység növelésének a jelentősége volt, Magyarországon a makrogazdasági egyensúlytalanságok veszélyeire került különös figyelem. A gazdasági stratégia 2010 után a makrogazdasági egyensúly helyreállítását és a foglalkoztatottság növelését helyezte a középpontba (Matolcsy és Palotai [2019]: 9). Az egyensúly helyreállításában kulcsszerepet játszott az önálló monetáris politika elérhetősége, amely a kamatok csökkentésével egyszerre biztosított olcsó forrást a beruházások számára és járult hozzá a forint árfolyamnak a gyengüléséhez ezzel is növelve az export költség-alapú versenyképességét javítva a fizetési mérleget. A foglalkoztatottság növelését az adórendszer és a szociális támogatások átalakításával illetve a munkaerőpiac deregulációjával érték el, amely a költségvetési kiigazításhoz is hozzájárult. A pénzügyi válságot követően az euróban kifejezett egységnyi munkaerőköltség (*real unit labour costs – RULC*) egészen 2015-ig esett, majd onnan indult el lassan felfelé – a GDP %-ban kifejezett bérhányad azonban 2020-ra is 47% alatt maradt, míg a válságot megelőzően 50% felett volt²⁰. A bérek forintban történő növekedése illetve az olcsó hitelek elérhetősége hozzájárult a fogyasztás élénküléséhez, amely szintén serkentette a növekedést (Matolcsy és Palotai [2019]: 16).

A makrogazdasági egyensúly és a foglalkoztatottság növelésén túl a gazdaságpolitika fontos eleme a tulajdonviszonyok alakítása. Ennek során éles megkülönböztetésre kerültek a termelő és a szolgáltató szektor cégei. A mobilisabb, termelő jellegű külföldi tulajdonú cégek, elsősorban az autógyártásban ösztönözve voltak, és Magyarország a régió legsikeresebb országa volt a pénzügyi válság utáni autógyártási FDI vonzásában – elsősorban az alacsony béreknek és a jelentős állami támogatásoknak köszönhetően (Pavlinek [2017]: 23). Ezzel szemben a szolgáltatás szektor az állami tulajdon kiterjesztésének terepévé vált, különösen a pénzügyi, telekommunikációs és az energetikai területeken (Voszka [2012]: 1293). A magángazdaságban is a hazai tulajdon erősítése vált a gazdaságpolitika fő irányvonalává, amelyet az EU-forrásokra épülő közbeszerzési pályázatok révén sikerült támogatni (Szanyi [2019]: 15-16).

A makrogazdasági konszolidációhoz és a tulajdonviszonyok átalakításához nem volt szükség az intézményrendszer javítására – az állam korlátozása ezeken a területeken inkább akadályként jelent meg. A kormányzat saját céljait pedig sok szempontból elérte – a kirívó makrogazdasági egyensúlytalanságok a koronavírus járvány előtti időszakban megszűntek, a foglalkoztatottság emelkedett és a növekedés stabil volt, még ha régiós összehasonlításban nem is kiemelkedő. A közepes jövedelem csapdájából való kitöréshez azonban nem kerültünk közelebb, hiszen a termelékenység az EU átlagához képest romlott, és még a csúcstechnológiát jelentő autógyártásban is az előnyünk az olcsó munkaerőben áll és alacsony hozzáadott értékű funkciók ellátását jelenti (Rechnitzer, Hausmann és Tóth [2017]). Intézményi fejlődés, a vállalkozószellem erősítése és a tudásalapú gazdaság feltételeinek megteremtése nélkül ez a stratégia várhatóan nem vezet el a konvergenciához.

²⁰ Adatok: Ameco adatbázis. A KSH által forintban kimutatott bért statisztika és a RULC közötti különbségekre Dedák [2018] hívta fel először a figyelmet.

6. Következtetések

A tanulmány összegző áttekintést nyújtott arról, hogyan alakult a közép-európai régió országainak felzárkózása a 2000-es évek második évtizedében, két világválság között. Két évtizeddel a rendszerváltás után ebben az időszakban a fő feladat a közepes jövedelem csapdájának nevezett jelenség leküzdése volt, ami egyszerűbben megfogalmazva a költség-alapú versenyképességi stratégia helyett a minőség és innováció-alapú versenyképességre való átállást jelenti. Ennek során kiemelt jelentősége van az intézményrendszernek, amely meghatározza a vállalkozói környezetet és befolyásolja a szakpolitikai döntéshozatal minőségét.

Az áttekintés alapján elmondható, hogy bár Szlovákia kivételével mindegyik régiós ország közelebb került az EU27 átlagához, a felzárkózásuk jelentős eltéréseket mutat, és ezek mögött az eltérő versenyképességi stratégiák állnak. Míg Csehország, Szlovénia, és Észtország, jó úton haladnak a minőségen alapuló versenyképesség felé, a régió többi országa továbbra is elsősorban költségalapon versenyez. A termelékenység növekedésének elmaradása a termelési tényezők (tőke, munkaerő) mennyiségének függvényévé teszi a növekedést, ami nem tekinthető fenntartható felzárkózási pályának. A koronavírus járvány 2020-ban már megmutatta, hogy a valuta folyamatos leértékelésével szerzett költségelőny eszköztelenné teszi a gazdaságpolitikát a ciklus simításában.

A tanulmány csupán egy részleges pillanatfelvételt mutatott a régióról 2010 és 2019 között. Ebben az időszakban Litvánia, Csehország és Észtország volt az éllovas. A rendszerváltás óta eltelt évtizedekből azonban jól tudjuk, hogy a régiós rangsor állandóan változik – míg a 2000-es évek első évtizedében Szlovákia teljesített kiemelkedően, a második évtized a lemaradását hozta. A tanulmány fő állításai emiatt elsősorban az intézmények és a gazdaságpolitikai stratégiák jelentőségére vonatkozik, amelyekről az egyes országok tapasztalatai illusztrációt nyújtanak. Észtország és Magyarország összehasonlítása arra mutat rá, hogy a gazdasági stratégia és az intézményi háttér szorosan összefügg, és az intézmények javulása nélkül nem várható az áttérés a költség-alapú versenyképességről a minőségen alapuló versenyképességre – Magyarországon változások nélkül maradunk a közepes jövedelem csapdájában a koronavírus járvány elmúlta után is.

Irodalom

Ács Zoltán, S. Estrin, T. Mickiewicz és Szerb László [2018]: Entrepreneurship, institutional economics, and economic growth: an ecosystem perspective. *Small Business Economics*, 51(2): 501–514. o.

Aghion, P. és C. Bircan [2017]: The middle-income trap from a Schumpeterian perspective, ADB Economics Working Paper Series, No. 521. Manilla: Asian Development Bank (ADB). Elérhető: <http://dx.doi.org/10.22617/WPS179029-2>, letöltve: 2020. szeptember 10.

Aiginger, K. [2018]: Harnessing competitiveness for social and ecological goals. Megjelent: P. Chiocchetti és F. Allemand szerk.: *Competitiveness and Solidarity in the European Union: Interdisciplinary Perspectives*. London: Routledge. 99-125. o.

Barro, R. J. [1997]: *Determinants of economic growth: a cross-country empirical study*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Bod Péter Ákos [2015]: Átmeneti ütemvesztés vagy a "közepes jövedelem csapdája" - kommentár a magyar gazdaságfejlesztési teendőkhöz. *Gazdaság és pénzügy*, 2. évf. 1. sz. 2-17. o.

Bod Péter Ákos, Pócsik Orsolya és Neszmélyi György Iván [2020]: Az euró és a szlovák gazdaság. *Közgazdasági Szemle*, 67. évf. 4. sz. 321–351. o.

Bohle, D. és Greskovits Béla [2012]: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca és London: Cornell University Press.

Csaba, László [1995]: *The capitalist revolution in Eastern Europe: a contribution to the economic theory of systemic change*. Aldershot: E. Elgar.

Csaba László [2006]: *A felemelkedő Európa*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Dam, K. [2006]: *The law-growth nexus: the rule of law and economic development*. Washington D. C.: Brookings Institution.

Dedák István [2018a]: A nagy magyar bérrobbanás: fele sem igaz? *Portfolio.hu*, szeptember 3. Letölthető: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/a-nagy-magyar-berrobbanas-fele-sem-igaz.1.296068.html>. Letöltve: 2020. szeptember 25.

Dollar, D. [2016]: Institutional Quality and Growth Traps. Megjelent: F. Hutchinson és S. B. Das szerk.: *Asia and the Middle-Income Trap*. Abingdon és New York: Routledge. 159-178. o.

Doner, R. és B. Schneider [2016]: The middle-income trap: more politics than economics. *World Politics*, 68. évf. 4. sz. 608-644.

Eichengreen, B. [2007]: The real exchange rate and economic growth. *Social and Economic Studies*, 56. évf. 4. sz. 7-20. o.

Eichengreen B., D. Park és K. Shin [2013]: Growth Slowdowns Redux: New Evidence on the Middle-income Trap. NBER Working Paper No. 18673, NBER.

Erdős Tibor [2006]: *Fenntartható gazdasági növekedés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

European Commission [2020]: European Innovation Scoreboard 2020. Elérhető: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en. Letöltve: 2020. szeptember 25.

Farkas Beáta [2018]: *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fisher, I. [1933]: The Debt Deflation Theory of Great Depressions. *Econometrica* 1. évf. 337-357. o.

Fukuyama, F. [2004]: The imperative of state-building. *Journal of Democracy*, 15. évf. 2. sz. 17-31. o.

Garrett, G. [2004]: Globalization's Missing Middle. *Foreign Affairs*, 83. évf. 6. sz. 84–96. o.

Gill I. és H. Kharas [2007]: *An East Asian renaissance: ideas for economic growth*. Washington DC: The World Bank.

Gill I. és H. Kharas [2015]: The Middle-income Trap Turns Ten. World Bank Policy Research Working Paper No. 7403. Washington DC: The World Bank.

Györffy Dóra [2009]: Structural change without trust: reform cycles in Hungary and Slovakia. *Acta Oeconomica*, 59. évf. 2. sz. 147-177. o.

Györffy Dóra [2017]: *Bizalom és pénzügyek: válság és válságkezelés az Európai Unióban*. Budapest: Typotex.

Hajnal György (2020): Illiberal challenges to mainstream public management research: Hungary as an exemplary case, *Public Management Review*, online first, DOI: 10.1080/14719037.2020.1752038.

Hajnal György és Rosta Miklós (2019): A new doctrine in the making? Doctrinal foundations of sub-national governance reforms in Hungary (2010-2014). *Administration & Society*. 51. évf. 3. sz. 404-430. o.

Halmai Péter [2019]: Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben. *Közgazdasági Szemle*, 66. évf. 6. sz. 687-712. o.

Jakab András [2014]: Jogállamiság és terrorfenyegetés. Az alkotmány normativitásának és az életmentő kényszer megengedhetőségének kérdése. Megjelent: Fekete Balázs et al. szerk.: *Liber Amicorum Imre Vörös*. Budapest: HVG ORAC. 240–262. o.

Jakab András és Lőrincz Viktor [2016]: A jogrendszerek mérése indexek segítségével. Megjelent: Jakab András és Gajduschek György szerk.: *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet. 869-894. o.

Jirasavetakul, L. F. és J. Rahman [2018]: Foreign direct investment in New Member States of the EU and Western Balkans: taking stock and assessing prospects. IMF Working Paper 18/187.

Kalnins, V. [2017]: The world's smallest virtuous circle: Estonia. Megjelent: A. Mungiu-Pippidi és M. Johnston szerk.: *Transitions to good governance: creating virtuous circles of anti-corruption*. Cheltenham és Northampton: Edward Elgar.

Kar, S., A. Roy és K. Sen [2019]: The double trap: Institutions and economic development. *Economic Modelling*, 76. évf. 243-259. o.

Kattel, R. és R. Raudla [2013]: The Baltic Republics and the Crisis of 2008–2011. *Europe-Asia Studies*, 65. évf. 3. sz. 426-449. o.

Kindleberger, C. [1978]: *Manias, panics and crashes*. New York: Basic Books.

Király Júlia [2019]: *A tornádó oldalszele – szubjektív válságtörténet 2007-2013*. Budapest: Park Könyvkiadó.

Kornai János [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadó.

Kornai János [2015]: U-kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 59. évf. 14. sz. 8-10. o.

Kovács Olivér [2017a]: Az ipar 4.0 komplexitása I. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 7-8. sz. 823-851. o.

Kovács Olivér [2017b]: Az ipar 4.0 komplexitása I. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 9. sz. 970-987. o.

Laar, Mart (2007): The Estonian economic miracle. *Backgrounder*. No. 2060. Elérhető: <https://www.heritage.org/report/the-estonian-economic-miracle>. Letöltve: 2020. szeptember 25.

Matolcsy György és Palotai Dániel [2019]: Felzárkózási pályán Magyarország. *Hitelintézeti Szemle*, 18. évf. 3. sz. 5–28. o.

McKinsey Global Institute [2016]: *Digital globalization: the new era of global flows*. London-San Francisco – Shanghai: McKinsey Global Institute.

Medve-Bálint Gergő [2014]: The Role of the EU in Shaping FDI Flows in Central Europe. *Journal of Common Market Studies*, 52. évf. 1. sz. 35-51. o.

Mets, T. [2017]: Entrepreneurship in Estonia: Combination of Political and Entrepreneurial Agenda. Megjelent: A. Sauka és A. Chepurenska szerk.: *Entrepreneurship in transition economies: diversity, trends, and perspectives*. Cham: Springer. 115-134. o.

Mets, T. [2018]: Entrepreneurial developments toward a knowledge-based economy in Estonia: the case of Fits Me – venture-capitalbacked startup going global. Megjelent: T. Mets, A. Sauka és D. Purg szerk.: *Entrepreneurship in Central and Eastern Europe: development through internationalization*. London és New York: Routledge. 89-111. o.

MNB [2018]: *Növekedési jelentés 2018*. Budapest: MNB.

MNB [2019]: *Versenyképességi program 330 pontban*. Budapest: MNB.

North, D. [1990]: *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

OECD [2010]: *PISA 2009 result*. Paris: OECD.

OECD [2019]: *PISA 2018 results*. Paris: OECD

Pavlínek, P. [2017]: *Dependent Growth: Foreign Investment and the Development of the Automotive Industry in East-Central Europe*. Cham: Springer.

Porter, Michael [1990]: *The competitive advantage of nations*. New York: The Free Press.

Pruchnik, K. and J. Zowczak. 2017. Middle-Income Trap: Review of the Conceptual Framework. ADBI Working Paper 760. Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available: <https://www.adb.org/publications/middle-income-trap-mit-review-conceptual-framework>

Rechnitzer János, Hausmann Róbert és Tóth Tamás [2017]: A magyar autóipar helyzete nemzetközi tükröben. *Hitelintézeti Szemle*, 16. évf. 1. sz. 119-142. o.

Rodrik, D. [2008]: The real exchange rate and economic growth. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2. sz. 365-412. o.

Santiago, P. et al [2016]: *OECD Reviews of School Resources: Estonia 2016*. Paris: OECD.

Sarapuu, K. és L. Saarmiit [2020]: Public administration in Estonia: a search for identity. Megjelent: G. Bouckaert és W. Jann szerk.: *European Perspectives for Public Administration: The Way Forward*. Leuven: Leuven University Press. 317-333. o.

Sass Magdolna [2017]: Catching-up opportunities for East Central Europe in the era of global value chains. *Gazdaság és társadalom*, 9. évf. 2. sz. 5-22.

Shiller, R. [2000]: *Irrational exuberance*. Princeton: Princeton University Press.

Szabó Andrea és Gerő Márton [2019]: *A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politika integráltsága és részvétele*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Szalavetz Andrea [2019]: Ipar 4.0-technológiák és a magyarországi fejlődés-felzárkózás hajtóerőinek megváltozása – gazdaságpolitikai tanulságok. *Külgazdaság*, 63. évf. 3-4. sz. 66-93. o.

Szanyi Miklós [2019]: The emergence of patronage and changing forms of rent-seeking in East Central Europe, *Post-Communist Economies*, online first. DOI: 10.1080/14631377.2019.1693738

Tamahana, Brian [2004]: *On the rule of law: history, politics, theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

UNCTAD [2020]: *World Investment Report 2020*. New York: United Nations.

UNDP [2010]: *Human Development Report 2019. The real wealth of nations. pathways to human development*. New York: UNDP.

UNDP [2019]: *Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century*. New York: UNDP.

Vassil, K. [2015]: Estonian e-government ecosystem: foundation, applications, outcomes. *World Development Report 2016* háttéranyag. Elérhető: <http://pubdocs.worldbank.org/en/165711456838073531/WDR16-BP-Estonian-eGov-ecosystem-Vassil.pdf>. Letöltve: 2020. szeptember 25.

Voszka Éva [2012]: Államosítás, privatizáció, államosítás. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 12. sz. 1289–1317. o.

Wiśniewski J. és M. Zahorska [2020]: *Reforming Education in Poland*. Megjelent: F. Reimers szerk.: *Audacious Education Purposes*. Springer, Cham. 181-208. o.

World Economic Forum [2019]: *Global Competitiveness Report 2019*. Geneva: World Economic Forum.